

КРОМБЕТ О. В.

Київський національний лінгвістичний університет

**ОСОБЛИВОСТІ ФОНОГРАФІЧНОЇ СИСТЕМИ ФРАНЦУЗЬКОЇ
МОВИ У ДОБУ ВІДРОДЖЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ НОВЕЛ
М. НАВАРРСЬКОЇ, Б. ДЕПЕРЬЄ, Ж. ФЛОР,
Н. ДЮ ФАЙЛЯ ТА Ф. Б. ДЕ ВЕРВІЛЯ)**

Статтю присвячено встановленню особливостей фонографічної системи французької мови у добу Відродження на матеріалі новел французьких письменників (М. Наваррської, Б. Деперьє, Ж. Флор, Н. дю Файля і Ф. Б. де Вервіля). У роботі виявлено характерні риси вокалізму і консонантизму французької мови XVI століття, спираючись на систему класифікацій графем (монограм, диграм, триграм) відповідно до фонем.

Ключові слова: французька новела, фонема, графема (монограма, диграма, триграма).

Статья посвящена исследованию особенностей фонографической системы французского языка в эпоху Возрождения на материале творчества известных французских новеллистов (М. Наваррской, Б. Деперье, Ж. Флор, Н. дю Файля и Ф. Б. де Вервиля). В работе установлены характерные черты вокализма и консонантизма французского языка XVI века, основываясь на системе классификаций графем (монограмм, диграмм, триграмм) в соответствии с фонемам.

Ключевые слова: французская новелла, фонема, графема (монограмма, диграмма, триграмма).

The article focuses on revealing the phonographic peculiarities of the French language, relying on the short stories of the well-known authors, such as Marguerite de Navarre, Bonaventure des Périers, Jean Flore, Noël du Fail and François Béroalde de Verville. The description of vocalic and consonantal systems of the French language in the 16th century has been made, using as basis the system of classified graphemes (monogram, digram, trigram) according to the phonemes.

Key words: French short story, phoneme, grapheme (monogram, digram, trigram).

Актуальність обраної теми зумовлена лінгвістичним інтересом сучасного мовознавства до питання унормування французької графіки і, у подальшому, орфографії, розвиток якої розпочався саме в XVI столітті.

Метою роботи є висвітлити характерні ознаки фонографічної системи (вокалізм і консонантизм) французької мови доби Відродження.

Предметом нашої статті є особливості її фонографічної системи.

Матеріалом дослідження слугували французькі новели відомих письменників того часу, а саме: “L’Heptameron des Nouvelles” Маргарити Наваррської, “Des Nouvelles recreations et joyeux devis” Бонавантюра Деперьє, “Comptes amoureux” Жан Флор, “Œuvres facétieuses”, “Les Contes et Discovrs d’Evtrapel” Ноеля дю Файля та “Le moyen de parvenir” Франсуа Бероальда де Вервіля.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що, спираючись на апробовану систему класифікацій графем (від однолітерних / монограм до багатолітерних комплексів / диграм, триграм чи тетраграм), запропоновану російським науковцем Т. А. Аміровою та впроваджену вітчизняними науковцями Г. Г. Крючковим та Л. В. Сидельниковою, відповідно до фонем, уперше встановлено основний фонографічний інвентар французької мови XVI століття на матеріалі дослідження творчого надбання М. Наваррської, Б. Деперьє, Ж. Флор, Н. дю Файля і Ф. Б. де Вервіля.

Вимова слів французької мови досліджуваної доби була близька до вимови сучасної французької мови [1:53]. Незважаючи на те, що спостерігалися певні фонетичні відмінності, а в мові існувало багато етимологічних літер, вимова залишалася досить простою. Слід зауважити, що чимало наукових робіт були присвячені вивченню звуків французької мови доби Ренесансу та їхніх графічних відповідників (А. Доза, Ж. Гугенем, М. Ушон, М. Пере, Ж. Пікош і К. Маркелло-Нізія, Ж.-Л. Трітер). Як було зазначено вище, графічний запис представлених нижче фонем ми аналізували на матеріалі новелістичних творів відомих французьких письменників XVI століття. Зауважимо, що до списку графем на позначення відповідних фонем ми не включали використані авторами етимологічні приголосні s, p, b, c, d, g, l, які не вимовлялися, наприклад, *chasteau*, *fenestre*, *maistre*, *hostesse*, *noyce*, *corps*, *ils doibvêt*, *sçavoir*, *poids*, *longtêps*, *mieulx*, *doulce*. Звернемо увагу на етимологічну приголосну s, яка часто зустрічається в новелах. Французький лінгвіст Р. Тімоньє стверджує, що вона проіснувала у французькій мові до XVIII століття і була замінена на циркумфлекс [2:196]. Відомо, що більшість із запропонованих етимологічних літер існують і надалі у французькій мові.

Фонологічна система французької мови XVI століття нараховувала 36 фонем. Вокалічна система мала у своєму арсеналі 15 фонем:

- 11 чистих голосних [a], [i], [D], [e], [B], [Z], [V], [y], [u], [C], [o];
- 4 носові фонemi [S], [T], [R], [X].

Голосний звук [a] графічно фіксувався на письмі за допомогою монограми a (*chapelle*, *facteur*) і орфограми à для відокремлення прийменника від дієслова *avoir* третьої особи однини. У свою чергу, фонема [i] відтворювала голосну i, рідко y, а також ï (*ministre*, *icy*; *mary*, *mystere*; *hemorroïde*, *obeïr*, *païsanne*, *Peneïde*); [u] відповідала диграмам ou (*accoustumer*, *tousjours*) où (відносний займенник *où*), ou (*discovrs*, *jojrnee*, *novvelle*), ouï (*chatoüiller*, *doüaire*, *loüier*), а [y] – монограмам u (*museau*,

spirituel) і у (*iygement, ivstice, yne*), диграмі eu винятково в дієприкметнику минулого часу дієслова *voir* (*i'au veu*). Усі наведені вище голосні стояли в словах ізольовано, тобто самостійно формували окремі склади.

За словами Н. Каташ, діакритичний знак трема над ц, як правило, вживався випадково поетами для позначення фонемі [v], а також деякими друкарнями в диграмі ou [3:133, 135]. У новелах графема ü використовувалася винятково в диграмі ouï для позначення фонемі [u], а монограма ï мала розрізнявальну функцію фонемі [i] у буквосполученнях aï, eï, oï.

Фонема [D] фіксувалася на письмі монограмою е в закритому складі (*Athene, chere, serviteur*), перед подвоєними приголосними (за винятком п, м), наприклад, *damoiselle, ecclesiastique, piperesse*. Зазначимо, що подвоєні приголосні були введені відомим лінгвістом XVI століття Р. Етьеном [4:146]. Крім того, звук [D] передавався на письмі за допомогою диграм es або ès у кінці слів (*aupres, proces; progrès*); диграм ai, ay, ei (*declairer, retraicte, humainement; ayde, aymer, gayement; peine, seigneur*), а також фіксувався диграмами oi і ou в середині певних слів (*congnouissance, foible, François, harnois, roideur, Royne* та ін.) та в закінченнях *imparfait* (*il souhaittoit, il falloit*) і *conditionnel* (*ie scaurois*).

Важливим є те, що в сучасній французькій мові комбінація літер oi в будь-якій позиції вимовляється як [wa]. Звична французькому народу вимова диграми oi з'явилась у Парижі на початку XIV століття [1:193]. У добу Відродження фонема [wa] також широко використовувалась, наприклад, *endroit, noise, toile*. До того ж, автори новел застосовували диграму ou для позначення [wa]: *proye, moyne, Roy, ils boyuent*.

У французькій мові представленого періоду граматики, друкарі та письменники (Ж. Дюбуа, Л. Мегре, П. Рамус, Ж. Торі, Е. Доле, П. де Ронсар, Ж.-А. де Баїф та ін.) дискутували питання введення існуючих у сучасній французькій мові діакритичних знаків. Більшість із них, такі як акут, гравіс, циркумфлекс, трема, седій, були запропоновані для використання в граматиках дослідників. Проте, на відміну від сучасної французької мови, у новелах XVI століття їхнє застосування залишалось хаотичним.

Так, акут (é) застосовувався лише там, де його використання було дійсно необхідним, наприклад, у кінці слів для позначення фонемі [e]. Наведемо декілька прикладів: *commodité, familiarité, nécessité*. У новелах траплялися випадки використання орфограми é на початку слів (*égard, éloignement*) і в кінці слів перед німою [B] (*entrée, espée, sacrée*).

Зауважимо, що це вживання залишалося ненормованим. Крім того, у кінцевій позиції фонема [e] відтворювалася диграмами er і ez (*baiser*, *garder*, *costez*, *vous perdrez*). Однак на початку або в середині слів звук [e] відповідав графемі e, як у словах *benefice*, *tenebre* або диграмі es (літера s перед приголосною не вимовлялася), наприклад, *escouter*, *meschant*, *prescheur*.

Цікавим є те, що фонема [B] також фіксувалася на письмі монограмою e в середині слів у відкритому складі, наприклад, *contenance*, *petit*; а також у кінцевій позиції монограмами e і ë (*chapitre*, *on m'a accusée*; *bleuë*, *jouë*, *perduë*). Слід зазначити, що в XVI столітті ненаголошена фонема [B] залишалася німою [5:6–77; 6:240; 7:154].

Відкрита фонема [C] фіксувалася за допомогою графемі o перед приголосними (крім імплзивного s і вибухового z), наприклад, *hostellerie*, *bottine*, *potage*, а також диграмою au перед літерами r чи m (*laurier*, *restaurer*, *aumosne*, *royaume*).

Відповідно закритий звук [o] відповідав монограмі o в кінцевій позиції, наприклад, *prop_os*, *sot*, *trop*; у середині слів перед імплзивним s чи вибуховим z (*ch_ose*, *prop_oser*). Зазначена фонема також фіксувалася як за допомогою диграми au в середині слів перед приголосними (*ca_use*, *cha_usser*) за винятком r, m та в кінці слів (*ch_{au}lx*, *fa_ulx*), так і триграмою eau (*beaut_e*, *hea_ume*, *anne_{au}*, *cise_{au}*). Таким чином, монограма o, диграма au, а також триграма eau були поліграфами.

Зауважимо, що в XVI столітті серед граматистів спостерігалась ідейна суперечка щодо правильної вимови звука [o] замість [u] у таких словах, як *arroser*, *corvé*, *fromage*, *soleil* та ін. [8:123].

Фонема [Z] відповідала на письмі ряду диграм eu, ev, œ чи триграм œu перед вимовною приголосною (*asse_ure*, *ave_ugle*; *E_utrapel*; *œ_uil*; *sœ_ur*, *sœ_ur*; *œ_uv_{re}*), а також диграмі ue перед фонемою [3], наприклад, (*du_ueil*, *res_ueillir*). Відповідно закритий звук [V] фіксувався диграмами eu, ev і триграмами œu, œv в кінці слів у відкритому складі. Наведемо декілька прикладів: *je_u*, *aigre_ur*; *sev_ux*, *dev_ux*; *nœ_ud*, *vœ_u*; *bœ_ufs*, *œ_ufs*.

У порівнянні з іншими мовами світу французькій властиві носові фонemi. Вони графічно передаються за допомогою однієї голосної або комбінації голосних, які супроводжуються носовими приголосними n, m у закритому складі. Таким чином, у добу Відродження, як і у французькій мові сьогодення, фонема [S] відповідала диграмам an, am, en, em (*grand*, *demand_er*; *champion*, *dampné*; *convent*, *pens_er*; *temps*, *sembler*). Зауважимо, що, оскільки диграми en / an вимовлялися за допомогою одного звука, у

новелістичних текстах XVI століття зустрічалося подвійне написання багатьох слів, наприклад, *fente* / *fante*, *melancolicque* / *melencolicque*, *manger* / *menger* та ін.

Звук [ŋ] фіксувався на письмі диграмами *on* і *om* (*conseil*, *consumer*; *tromper*, *compter*), а також відповідав латинському закінченню *-um* (*Dignum et justum est.*). Французький лінгвіст Ж. Гугенем зазначав, що носовий звук [ŋ] за звучанням нагадував фонему [u] [9:26]. Саме тому слова *Trou* і *tronc* були омонімічні.

З метою графічної економії у французьких новелах XVI століття вживалися непритаманні графеми для позначення фонем [S] і [T]: *ã*, *ẽ*, наприклад, *chãter*, *tãpester*; *excellẽt*, *mẽbre*; і *õ* у словах *cõme*, *demõstrer*. Слід зауважити, що їхнє використання не було унормованим і в рамках одного тексту можна було зустріти подвійне написання наведених вище слів: *chãter* / *chanter*, *tãpester* / *tampester*, *excellẽt* / *excellent*, *mẽbre* / *membre*, *demõstrer* / *demonstrer*, *cõme* / *comme*.

У добу Відродження фонemi [R] і [X] майже не відрізнялися за звучанням. На письмі диграми *in*, *im*, *ĩ*, *ain*, *aĩ*, *ein* фіксували звук [R] (*cinquante*, *infortune*; *simplement*, *importable*; *vĩ*, *vĩgt*; *vaincre*, *saincteté*; *aĩsi*, *paĩ*, *feindre*, *rein*), а графеми *un*, *um*, *vn*, *ũ* відтворювали фонему [X] (*volunté*; *humbler*, *presumption*, *triumpher*; артикль *vn* і його похідні, наприклад, *vnziesme*; *fecũde*). Крім того, носовий звук [R] зустрічався в комбінаціях монограм і диграм *ien*, *iẽ*, *oin*, *oĩ*, монограми яких передавали напівголосні звуки [j] і [w]. Наведемо декілька прикладів: *combien*, *scientifique*, *biẽ*, *ils deuiẽdrõt*, *appointer*, *tesmoin*, *ioĩdre*.

Отже, у цілому французькій мові XVI століття властиві 3 напівголосні фонemi [w], [P], [j], які в новелістичних текстах графічно відтворювалися за допомогою відповідної монограми *o* (про яку йшлося вище), диграми *ou*; монограм *u* та *ı* в позиціях перед голосними. Наведемо приклади: *jouissance*, *louable*, *produit*, *ruiner*, *pluye*, *fuyte*, *marinier*, *vianne*.

Підсумовуючи аналіз фонографічної системи французьких голосних, представлених у новелах, ми б хотіли зауважити, що в певних позиціях фонemi [D], [e] і [B] графічно не відрізнялися. Це ускладнювало їхнє прочитання.

У французьких новелах XVI століття ми зустріли ряд непритаманних графем для позначення носових фонем: *ã*, *ẽ* – [S]; *õ* – [T]; *ĩ*, *aĩ* – [R] і *ũ* – [X]. Крім того, відповідна графічна субституція спостерігається в комбінаціях монограм *iẽ* – [jR] і *oĩ* – [wR].

Система приголосних французької мови включала 18 фонем:

- 6 вибухових сонорних (3 глухі: [p], [t], [k]; 3 дзвінки: [b], [d], [g]);
- 3 вибухові носові дзвінки ([m], [n], [ŋ] – м'який n);
- 6 щільних (3 глухі: [f], [s], [G]; 3 дзвінки: [v], [z], [F]);
- 3 плавні ([l], [ʎ], [ʒ] – м'який l).

У французькій мові XVI століття, як і в новелах представленої доби, подвійні приголосні pp, bb, tt, dd, rr, ff, cc, ss, gg, ll відповідали фонемам [p], [b], [t], [d], [ʎ], [f], [k], [s], [g], [l]. Пропонуємо ряд прикладів: *chappeau*, *opinion*; *abbaye*, *robbe*; *attacher*, *chouette*; *adresse*, *procedder*; *fourreau*, *terre*; *affronteur*, *difficulté*; *occasion*, *accord*; *message*, *passage*; *aggrandir*, *aggreable*; *balladin*, *vill*. Виняток склали лише диграми nn і mm. Перша приголосна перетворювала попередній голосний на носовий, а друга графема вимовлялась автономно [n] чи [m], наприклад, *innocence* [R-nC-Ss], *donner* [dT-ne]; *femme* [fSm], *pomme* [pTm].

У французькій новелі для позначення відповідних фонем [p], [b], [t], [d], [ʎ], [f], [l], [v] використовувалися монограми p, b, t, d, r, f, l, v, як у словах *possible*, *tromper*; *blasmer*, *tomber*; *antique*, *indignité*; *commode*, *douce*; *marchand*, *serviette*; *faute*, *profit*; *longueur*, *malice*; *divinité*, *variable*. Проте серед представлених звуків фонем [v], [ʎ], [f] мали також інші відповідники на письмі: голосна монограма ц відтворювала фонему [v] (*euangelique*, *liure*, *prouuer*); диграма rh – [ʎ] (*rhetorique*, *Rhin*), th – [t] (*autorité*, *theologie*) і ph – [f] (*orthographe*, *Prophete*).

Французькі диграми ch і gn фіксували фонем [G] і [Q] (*chat*, *eschec*, *enseigne*, *renfrogner*). Звук [ʒ] відображався на письмі за допомогою триграми ill у середині чи в кінці слів, наприклад, *paillard*, *poullaillier*, *oreille*, *muraille*. Слід зауважити, що в добу Відродження фонему [ʒ] часто плутали з фонемою [l] у словах *fille* / *file*, *gentille* / *gentile*, *famille* / *famile*. На нашу думку, це пояснювалось тим, що триграма ill у вищенаведених словах перетворювалась на комбінацію монограми i [i] та диграми ll [ʒ] у позиції після приголосної. Зазначимо, що в XVIII столітті звук [ʒ] еволюціонував у фонему [j] [10:210; 11:29].

Складніша ситуація відбувається з фонемами [k], [g], [F], [s] і [z]. У французьких новелах XVI століття звук [k] фіксували на письмі монограмою c перед голосними a, o, u в словах *cartier*, *incontinent*, *execution* чи перед приголосною (*chancreux*, *docteur*), а також монограмою k (*karesme*, *kyrielle*). Диграми qu, qv також відповідали фонемі [k], наприклад, *communiquer*, *frequenter*, *qvi*. Слід зауважити, що деякі автори

новел (Ж. Флор і Н. дю Файль) використовували монограми q і q̃ (тобто, q з діакритичним знаком тильда) для позначення сполучника *que*, а графему q̃ – у словах q̃l, leq̃l, q̃lqu'vn, q̃lque та ін.

У свою чергу, звук [g] графічно відповідав літері g у позиції перед голосними a, o (*bragard*, *garçon*, *fagot*, *gorge*) і в диграмах gu і gv (*aguiser*, *guerre*, *prologve*). На відміну від фонему [g] французький звук [F] відтворювався на письмі монограмою g у позиції перед голосними e, i, y (*aage*, *village*, *magistrat*, *origine*, *Egyptien*, *bougye*), завдяки графемі j, яка була введена у французьку мову саме в добу Відродження (*jaune*, *sujet*), а також за допомогою літери i в позиції перед голосною, наприклад, *iustice*, *ie*. Слід зауважити, що новелісти віддавали перевагу використанню монограми i для позначення фонему [F].

Приголосний звук [s] відповідав графемі s на початку слів (*sobre*, *saffran*), у середині перед приголосною в словах латинського чи будь-якого іншого іноземного походження (*Espagnol*, *jurisconsulte*). Звук [s] передавав графему c перед монограмами e, i, y (*service*, *principalement*, *icy*), а також монограму ç, наприклад, *il commença*, *façon*.

Зазначимо, що на відміну від фонему [s] звук [z] у французькій мові XVI століття фіксувався за допомогою монограми r у позиції між двома голосними (так звана вимова паризьких дамочок), наприклад, у словах *Paris*, *ma mere*, *mon mari*. Французькі граматисти широко використовували форми *Pazis*, *ma meze*, *mon mazi* [11:245]. Відповідно в інтервокальній позиції графема r = графема z для позначення фонему [z]. Зауважимо, що в новелах ця графічна тенденція відсутня.

Більш характерна для фонему [z] була графема s між двома голосними (*excuse*, *gorgiasement*). До того ж, фонема [z] відповідала графемі z на початку (*zele*) і в середині (*douzaine*, *hazarder* – у сучасній французькій мові *hasarder*), *marquize* – у сучасній французькій мові *marquise*) слів.

Вважаємо за потрібне зазначити, що у французькій мові XVI століття всі кінцеві приголосні залишалися німими [7:155]. Припускаємо, що саме тому автори проаналізованих нами новел часто не фіксували їх на письмі.

Важливою особливістю фонографічної системи французької мови, представленої в новелістичних творах полягала у відсутності диференціації u / v у багатьох графемах. Проте автори частіше віддавали перевагу використанню монограми u як для позначення голосної фонему [y], так і приголосної [v]. Вони рідко вживали графемі ev, œv, ov, vn.

Розглянувши фонографічну систему французької мови в новелах досліджуваного періоду, ми дійшли висновку, що її графічна система була багатша за її вимову (15 голосних і 3 напівголосні фонемі відповідно до 71 графемі; 18 приголосних фонем – 45 графем).

Для позначення на письмі голосних фонем (враховуючи напівголосні фонемі) автори французьких новел використовували 25 монограм, 39 диграм та 7 триграм. Графічний інвентар приголосних фонем французької мови нараховував 24 монограми, 20 диграм та 1 триграму. У результаті аналізу графічного інвентаря французької мови нами встановлено, що у графіці не було тетраграм і пентаграм. У цей період французькі фонемі фіксувалися на письмі за допомогою монограм, диграм чи триграм, а також комбінацій монограма / диграма. Важливо зауважити, що одна фонема мала на письмі від одного до десяти відповідників.

Перспективи дослідження. Здійснена наукова розвідка дозволяє розширити дослідницьку перспективу, помістивши у центр наукового пошуку особливості фонографічної системи французької мови, починаючи з XVII століття, з метою встановлення тенденцій розвитку мови на фонографічному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Tritter J.-L.* Histoire de la langue française / Jean-Louis Tritter. – P. : Ellipses, 1999. – 352 p.
2. *Thimonnier R.* Le système graphique du français / René Thimonnier. – P. : Librairie Plon, 1967. – 408 p.
3. *Catach N.* Histoire de l'orthographe française / Nina Catach. – P. : Honoré Champion, 2001. – 424 p.
4. *Picoche J.* Histoire de la langue française / J. Picoche, Ch. Marchello-Nizia. – P. : Nathan, 2001. – 400 p.
5. *Доза А.* История французского языка / Альберт Доза; [пер. с фр. Е.Н. Шор]. – М. : Изд-во иностр. лит., 2003. – 471 с.
6. *Allières J.* Manuel de linguistique romane / Jacques Allières. – P. : Honoré Champion Éditeur, 2001. – XXII, 323 p.
7. *Wartbourg W.* Evolution et structure de la langue française / W. v. Wartbourg. – Berne : Francke, 1971. – 294 p.
8. *Pierret J.-M.* Phonétique historique du français et Notions de phonétique générale / Jean-Marie Pierret // Série pédagogique de l'Institut de linguistique de Louvain. – 1994. – № 19. – 260 p.
9. *Huchon M.* Histoire de la langue française / Mireille Huchon. – P. : Librairie Générale Française, 2002. – 317 p.
10. *Bruña Cuevas M.* Réduction du système phonologique français. La perception du l palatal français par les hispanophones aux XIXe et XXe siècles / Manuel Bruña Cuevas // Thélème, Revista Complutense de Estudios Franceses. – 2003. – Número Extraordinario. – P. 209-223.
11. *Zink G.* Phonétique historique du français / Gaston Zink. – P. : Presses Universitaires de France, 1986. – 254 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. *Fail N.* Du Les Contes et Discovrs d'Evtrapel. – Rennes : Noël Glamet, 1587. – 554 p.
2. *Fail N.* Du Œuvres facétieuses : en 2 t. / Noël du Fail. – P. : P. Daffis, 1874. – Т. 1. – 332 p.
3. *Flore J.* Comptes amoureux [Електронний ресурс] / Jeanne Flore. – Lyon : Denys de Harcy, 1531. – 168 p. – Режим доступу : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k791612.r=Comptes+amoureux+Jeanne+Flore.langFR>.
4. *Nauarre M.* de L'Heptameron des Nouvelles / Princesse Marguerite de Valois, Royne de Nauarre. – P. : Benoist Preuost, 1559. – 214 p.
5. *Periers B.* Des Nouvelles recreations et joyeux devis : en 2 t. / Bonaventure des Periers. – P. : P. Jannet, 1856. – Т. 2. – 396 p.
6. *Periers B.* Les Nouvelles recreations et ioyevx devis / Bonaventvre des Periers. – Lion : Gvillavme Roville, 1561. – 247 p.
7. *Verville B.* de Le moyen de parvenir : œuvre contenant la raison de ce qui a esté, est et sera / Béroalde de Verville. – P. : Libraire-Éditeur, 1868. – 593 p.